

שוטרים ופקידים: אלימות וריכוזיות בישראל

אסתר הרצוג

מכללת לוינסקי

עמנואל מרקס, 2015 [1976]. ההקשר החברתי של התנהגות אלימה: מחקר אנתרופולוגי-חברתי על עיירת עולים בישראל, בתרגום תמי אילון-אורטל, הקדמה למהדורה העברית מאת חיים חזן, תל אביב: רסלינג.
אראלה שדמי, 2012. ארץ מאובטחת: משטרה, שיטור והבוליטיקה של הביטחון האישי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (קו אדום).

ארבעה עשורים מפרידים בין מחקרו פורץ הדרך של האנתרופולוג עמנואל מרקס¹ על אלימות בהקשר חברתי לבין ספרה החדשני של הקרימינולוגית אראלה שדמי² על משטרה ושיטור. הראשון פורסם לראשונה ב־1976 בהוצאת ראוטלדג', והיא חזרה והוציאה אותו לאור ב־2004 כאחד ממאה ספרי האנתרופולוגיה החשובים. הוא תורגם לעברית ופורסם ב־2015 בהוצאת רסלינג. ספרה של שדמי פורסם ב־2012 בסדרת קו אדום של הוצאת הקיבוץ המאוחד. פער הזמנים בין הספרים כרוך בהבדלים — אך גם בדמיון — בין התקופות ובין הפרשנויות. שתי העבודות מייצגות גישת מחקר ביקורתית המושפעת מתיאוריות מרקסיסטיות ופוקויאניות של יחסי כוח. התנהגות אלימה עומדת במרכז

1 עמנואל מרקס הוא פרופסור אמריטוס בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב ומייסד האנתרופולוגיה בישראל, חתן פרס ישראל לחקר הסוציולוגיה לשנת תשנ"ח וחבר של כבוד במכון האנתרופולוגי המלכותי הבריטי.

2 אראלה שדמי היא דוקטור לקרימינולוגיה ופעילה חברתית-פמיניסטית. משנות השבעים עד שנות התשעים הייתה קצינת משטרה ולאחר שפרשה לימדה במכללת בית ברל.

שתיהן. בסקירה אתאר את שני הספרים ואשווה בין כמה היבטים מרכזיים שלהם: הגדרות של התנהגות אלימה; הקשר בין ריכוזיות לבין התנהגות אלימה; קיטוב חברתי והתנהגות אלימה; מגדר והתנהגות אלימה; וכן שיטת המחקר. אציג גם תובנות רלוונטיות שעלו במחקריי שעסקו בקליטת עולי אתיופיה ובמדיניות בנושא ילדים ונוער בסיכון.

שיטות המחקר של שתי העבודות שונות במובהק: זו של מרקס מבוססת על עבודת שדה שנמשכה שנתיים בעיירת עולים בצפון הארץ, ואילו שדמי מתבססת בעיקר על מסמכים, על מידע בתקשורת ועל ידע אישי שצברה בשירותה בתור קצינה במשטרת ישראל. גם גישות שני החוקרים לאלימות שונות: מרקס רואה באלימות תופעה תלויה סיטואציה ובוחר אותה בעיקר בהקשר הבירוקרטי, ואילו שדמי רואה בה תופעה המציינת פערי כוח קבועים בין "חזקים" ל"חלשים". נוסף על כך, בספרו של מרקס אין התייחסות ישירה לנשים כקבוצה מוגדרת, אך בעקיפין הן נתפסות כבעלות סוכנות (agency). לעומתו, אצל שדמי נשים נתפסות כקטגוריה חברתית מוחלשת מול המשטרה והמדינה. שתי העבודות מלמדות על הריכוזיות הרבה של המשטר בישראל, ועל השינויים שחלו בו מבחינת אופני הפעלת האלימות מאז הקמת המדינה ועד היום. עבודתו של מרקס מלמדת על ריכוזיות גלויה ומקיפה בעשורים הראשונים של קיום המדינה, שיצרה תלות רבה של התושבים במשאבים הציבוריים שחולקו על ידי הפקידים. הפקידים הם אלו שבאו במגע ישיר עם התושבים אך הם היו כפופים במידה רבה למוסדות המרכזיים, שקבעו את שיטת החלוקה ושיעוריה, והמשאבים בשליטתם היו מוגבלים. מצב זה הכפיף את הפקידים המקומיים לשלטון המרכזי והחריף את המתח בינם לבין התושבים ברמה המקומית. עבודתה של שדמי מלמדת על מעבר לריכוזיות סמויה, המבטיחה שליטה במשאבים ובאוכלוסייה באמצעות שיטור שהוא לכאורה מבוזר.

המשותף לשני הספרים הוא המתח בין הקטבים: כוחו של השלטון מול חולשתו של האזרח או התושב. שניהם מעידים על שרידתה של העוצמה השלטונית באמצעות חלוקת המשאבים באופן ריכוזי מחד גיסא ושליטה בשימוש באלימות מאידך גיסא. אך לעומת עבודתה של שדמי, המתארת קיטוב מקובע שבו לשיטור יש חלק מרכזי, עבודתו של מרקס מבליטה את הדינמיות וההדדיות ביחסים. בניתוח שלו הוא מייחס לאלימות תפקיד מרכזי בשבירת היחסים המקוטבים ופערי הכוחות בין התושבים לפקידים. עבודתי על הקליטה הבירוקרטית של עולי אתיופיה (הרצוג 1998) וכן זו על מדיניות הוצאת ילדים ממשפחותיהם על ידי מערכת הרווחה (Hertzog 2014) מדגישות אמנם, כעבודתה של שדמי, את כוחן של רשויות השלטון ואת השימוש הרב שלהן באלימות (בעיקר בהוצאת ילדים מחזקת הוריהם) אך הן גם דנות, בהמשך לניתוח של מרקס, בפוטנציאל של השימוש באלימות על ידי קבוצות מוחלשות — בעיקר באמצעות ההתארגנות שלהן — ובהשלכותיו.

ספרו של עמנואל מרקס הוא פרי מחקר אנתרופולוגי שנעשה באמצע שנות השישים על תופעת ה"אלימות" בעיירת עולים בשם הבדוי "גלילה". הוא עוסק בשתי תמות מרכזיות: התנהגות אלימה ויחסי פקידים-לקוחות. הספר פותח בטענה שהאלימות בעיירה קשורה

למונופול הכמעט מלא של קומץ פקידים על המשאבים החומרניים המיועדים לתושבים. בהמשך הספר נפרס דיון בהגדרות החברתיות של אלימות במערכות פוליטיות שונות: בחברות לא מדינתיות כמו בני הנואר שבסודן הדרומית והברואים בנגב, ובעיירה גלילה, שהיא חלק ממדינה מתועשת וריכוזית. משם מרקס עובר לתיאור מפורט ולניתוח של אירועים שבהם ננקטה אלימות בעיירת העולים בהקשר הבירוקרטי של מדינת ישראל בשנות החמישים והשישים. ההתנהגות שמרקס מתאר היא בעיקר איומים על פקידים, שביתות שבת שקטות, מקרים מעטים יחסית של שבירת רכוש וכן תקיפות אלימות בתוך המשפחה (של גברים נגד נשותיהם ושל אימהות נגד ילדיהן).

חלקו האחרון של הספר מציג תיאוריה על התנהגות אלימה בהקשר חברתי, "דגם של אלימות פרטית" שבו אירועי ההתנהגות האלימה בגלילה חולקו לשלושה סוגים: אלימות כופה, המשמשת באופן רציונלי בתורת אמצעי שעשוי להועיל במימוש יעד חברתי; אלימות מתחננת, הננקטת כשהאדם מרגיש שאינו יכול לממש מטרה חברתית ללא עזרת אחרים, "מעין קריאה לעזרה" (מרקס 2015 [1976], 28); ותחינה אלימה פרטית (כמו במקרה של תקיפת ילדים בידי הוריהם), שהיא פנייה למותקף שיעזור למתקיפים וישתף עמם פעולה. אנשים הנקלעים למבוי סתום עשויים לנקוט סוג זה של אלימות כדי להבהיר לקורבן שהם זקוקים "שיחלקו איתם במחויבויות או יצמצמו אותן לרמה נסבלת" (שם, 157).

האלימות, כך מראה מרקס בניתוח שלו, נועדה ללכוד את תשומת לבם של בעלי הכוח או הסמכות, כי אלמלא האלימות הם לא היו מקשיבים. משהושגה תשומת הלב האדם מעביר את המסר: הדרישה לקבל הטבה מסוימת כמו דירה, תעסוקה וכיוצא בזה. מפעיל האלימות מבקש להשיג במעשהו את תשומת הלב של הציבור או בני המשפחה, ולזכות בהבנה למצוקותיו. ניתוח זה של המעשה האלים מתאים גם למעשי הטרור הנוראים ביותר שבאמצעותם המפגעים רוצים להעביר מסר.

אף שגם בספרה של שדמי האלימות היא נושא מרכזי, אין בו הגדרה מפורשת של המושג ושל התופעה. תפיסתה של שדמי את האלימות, כך מתברר, נשענת על הנחת המובן מאליו: אלימות היא אלימות. מן הניתוח שלה משתמע כי "אלימות" ננקטת על ידי השלטון וקבוצות הגמוניות, ואילו פגיעה ברכוש או בנפש בידי אזרחים היא "פשעה". בעוד שספרו של מרקס מציע "דגם של אלימות פרטית", שדמי מתמקדת — באופן מוצהר ומזווית פוליטית, אידיאליסטית ורדיקלית — באלימות של המדינה ונציגיה כלפי אזרחים, בעיקר אלה השייכים לקבוצות מודרות וחלשות במערך החברתי-פוליטי. ספרה של שדמי עוסק במשטרת ישראל ובכוחות השיטור המתפתחים לצדה או במקומה, תחום שעד לשנים האחרונות כמעט לא נדון בשיח הציבורי והאקדמי בישראל. שדמי תופסת את המשטרה לא רק "כזרוע אכיפה וביטחון, אלא כמנגנון ממשלי של שליטה באוכלוסייה וביחסים הפוליטיים והכלכליים שבה, שיש לו כוח למשמע, לפקח ולהדיר — אך גם להשגיח, לאפשר ולהניע" (שדמי 2012, 21). הספר דן בהופעת השיטור העירוני, השיטור הפרטי, השיטור הציבורי והשיטור על ידי אזרחים (מאכיפה אזרחית

ועד "לקיחת החוק לידיים". הוא חושף את תהליכי הפרטת השיטור, שלווו בזליגת סמכויות שיטור ותפקידי שיטור לגופים מחוץ למשטרה הממלכתית, בהפיכת הביטחון לסחורה (מסחור השיטור) וביצירת אי-שוויון ברמת הביטחון האישי בין אנשים על פי השתייכותם למקום, מגדר, עדה, לאום ומעמד. בצד התפתחות גופי השיטור החדשים, שדמי מתארת את השינויים שהתחוללו בישראל באופני השיטור וכיחס אליו, ומציעה

לכנותם שיטוריזם (policism) ושיטוריזציה (policization).³

שדמי רואה בתמורות הללו בשיטור חלק מתהליך ניאו-ליברליזציה שלו. היא מדגישה את הבעיות שיוצר תהליך הפרטת השיטור, תהליך אשר נוגע בתפקידי הליכה של מדינת הלאום המודרנית ושעשוי לסמן את תחילת הדרך להפרטת הביטחון הלאומי (קרי הצבא ושירותי ביטחון אחרים). הספר מציע חלופות להסדרת השיטור המתבססות על חזרה מושכלת לשיטור ממלכתי במסגרת מדינת רווחה או אימוץ פרקטיקות השואבות מ"קרימינולוגיה של עשיית שלום".⁴

ספרה של שדמי עוסק בעיקר באלימות שמפעילים השוטרים והמשטרה, אשר מחזיקים במונופול על שימוש בכוח, ולכן מעשיהם אינם מוגדרים כאלימות אלא כהתנהגות לגיטימית. שדמי מבקרת בעיקר את השימוש המשטרתי הנרחב בכוח נגד קבוצות מוחלשות, במסגרת ההגנה על הסדר הקפיטליסטי וההגמוני הקיים. לעומת זאת, מרקס מנתח את האלימות הננקטת בידי ה"מוחלשים" (בשפה עכשווית) או בידי תושבי הפריפריה החברתית-כלכלית, שהם קליינטים של שירותים חברתיים (בלשונו של מרקס).

גם מרקס וגם שדמי מבהירים כי אין הגדרה אחידה וקבועה להתנהגות אלימה וכי משמעותה תלויה בהקשר החברתי-כלכלי-פוליטי שבו היא מתרחשת. שניהם טוענים שהאלימות מוגדרת בידי מי שבידם הכוח להשליט את הגדרתם. את אופייה היחסי של האלימות מרקס מדגים באמצעות ניתוח משווה. לדבריו, "אלימות" — במובן של תקיפה גופנית פלילית ואיום בתקיפה גופנית — היא מושג אופייני לחברות מדינה מודרניות. לעומת זאת בחברות "פשוטות" יחידים עשויים להשתמש באלימות כאמצעי כפייה כשדעת הקהל לצדם. "חברות נטולות מדינה", הוא טוען, "לא תמיד מבחינות הבחנה חד-משמעית בין אמצעי כפייה אלימים ובין אמצעי כפייה לא אלימים" (מרקס 2015 [1976], 33). מקרי אלימות המדווחים למשטרה בגלילה אינם מדווחים במקומות אחרים (למשל במרכז הארץ). ואם כך, הגדרת האלימות תלויה בסיטואציה (מקומית,

³ השיטוריזם הוא "דוקטרינה הטוענת, כי שיטור חזק על כל גווניו יבטיח את ביטחון הציבור ושלטון [...] מערכת אמונות ועמדות הרואה את השימוש בכוח שיטורי אמצעי מתאים לפתרון בעיות חברתיות ולהשגת כוח פוליטי" (שדמי 2012, 123). שיטוריזציה היא הפצת האידאולוגיה השיטורית והטמעתה בתודעת הציבור "למען שימוש באמצעי השיטור כפתרון עיקרי, אם לא בלעדי לסוגיות של אלימות, פשע, מתחים חברתיים ואיום על מעמד האליטות ההגמוניות, במיוחד הכלכליות" (שם, 125).

⁴ Pepinsky and Queeney 1991; Shihad 2005; Barnes 2007

ארגונית וכו'). שדמי מראה כי כוחה היחסי של הקבוצה במערך החברתי קובע את משמעות ההתנהגות האלימה של בני הקבוצה ואת התגובה אליה מצד מנגנוני אכיפת החוק. היא מבהירה כי הפוליטיקה של אכיפת החוק משפיעה על ההכרעה מה מוגדר פשיעה ומי מוגדר עבריין. עוד היא טוענת כי ההגדרה של טרור ואלימות היא נזילה ומותאמת לאינטרסים של המגדירים.

ובכל זאת, הבדל משמעותי מפריד בין גישות שני החוקרים לניתוח ההתנהגות האלימה. מרקס בוחן אלימות "לא אלימה", אלימות מרומזת, סמלית, מתריעה ואף מתחננת של אזרחים. הוא בוחן מצבים כמעט שגרתיים של עימותים בין פרטים במצבים של פערי כוח מובנים. בהקדמתו למהדורה העברית מתאר חיים חזן גישה זו של מרקס כך: "בין שתי השקפות העולם הללו, זו הרואה באלימות איום חוץ-תרבותי האורב לפרוע ולמוטט את הסדר החברתי וזו המעניקה לאלימות ערכים של מרד מתורץ ונחרץ במצב הקיים כדי לשנותו, מציע ספרו של עמנואל מרקס נקודת מבט מאוזנת, חפה מאידיאולוגיה שמרנית או רדיקלית ונקייה מהטיות מוסרניות ומטיפניות" (חזן 2015, 13). שדמי לעומתו עוסקת באלימות "של ממש", אלימות של הפעלת כוח ופגיעה פיזית קיצונית על ידי המדינה. לעתים נדמה שאצל שדמי פעולתם של המדוכאים, שעליהם המדינה מפעילה אלימות, לעולם אינה נתפסת כאלימות בעצמה.

עבודתו של מרקס בוחנת את השלכות הריכוזיות ושליטת הפקידים במשאבים הציבוריים בעידן הסוציאליסטי של הקמת המדינה וקליטת העולים החדשים מצפון אפריקה. לידו, השימוש של תושבי גלילה באלימות – אלימות מרומזת יותר מאלימות פיזית – היא אמצעי מחושב להשגת משאבים נחוצים הנשלטים בידי הפקידים. היא משרתת את התושבים בצמצום פערי הכוח המובנים במפגש עם הפקידים.

עבודתה של שדמי מלמדת על השלכות התפרקותה של הריכוזיות – המעבר ממשטרה ממלכתית למשטרה מופרטת בעידן הניאו-ליברלי. שדמי מדגישה את החד-צדדיות שבשליטה בכוח: חזקים מול חלשים, שוטרים נגד קבוצות מודרות ומופלות. מרקס מדבר על תלות ושליטה הדדיות, באופנים שונים כמובן. בכך הוא ממשיך את כיוון הניתוח של ריצ'רד אמרסון (Emerson 1962), שטען שהכוח אינו נתון רק בידי צד אחד בקשר חברתי אלא בידי שני הצדדים. מצבי תלות ושליטה הם דינמיים ואין צד חסר אונים לחלוטין או לחלופין בעל שליטה גמורה. עבודתו של דון הנדלמן (1998) היא דוגמה נוספת לניתוח של יחסי כוח ותלות בין קליינטים לפקידים (פקידי סעד), שמשתנים תדיר בהתאם ליכולתו של כל צד להפעיל לחץ על הצד השני ובהתאם למידת העניין של כל צד בקשר.

על פי מרקס, השימוש באלימות מעיד שלנוקט האלימות יש משאבים רלוונטיים או כוח יחסי המאפשרים לו להסתכן בשימוש באלימות. על סמך קביעה זו אפשר לטעון שהשימוש של עולי אתיופיה באלימות במאבקם נגד כפיית הגיור, נגד השלכת תרומות הדם שלהם ולאחרונה נגד אלימות המשטרה, מצביע על כוח יחסי שהעולים היו מודעים

לו כבר בראשית חייהם בארץ. פירוש זה מערער את תפיסת העולים כבעלי עמדה של חולשה ותלות מוחלטות, ומלמד על הכרתם בכוחה של ההתארגנות ובערכו של השימוש באלימות לשם השגת מטרות מבוקשות: הפסקת הליכי הגיור והכרה ביהדותם, הפסקת השלכת תרומות הדם, הפסקת השפלת החיילים האתיופים, ולאחרונה גם הפסקת אלימות המשטרה נגד צעירים אתיופים (הרצוג 1996).

עבודתה של שדמי מדגישה את החדירה הנרחבת של זרועות השיטור לצורותיהן אל תוך המרחבים הציבוריים ואת השליטה שלהן בקבוצות שאינן רצויות בהם, באמצעות יצירת "תרבות הפחד". לעומת זאת עבודתו של מרקס מציעה תמונה מורכבת שבה, על אף הריכוזיות הרבה של המשאבים החיוניים לתושבים, המפגש בין הפקיד לקליינט מאפשר לשניהם מגוון של אפשרויות התנהגות, והשימוש באלימות הוא אפשרות בקצה הטווח.

האם היום, ארבעה עשורים מאז פרסום עבודתו של מרקס על משמעותה והשלכותיה של הריכוזיות, חלפו הריכוזיות ותחלואיה? והאם תהליכי ההפרטה במשטרה, בשירותי הרווחה ובשוק העבודה יצרו מציאות שלטונית וחברתית שונה באופן מהותי ושוויונית יותר? התשובה היא שדומה שהחברה בישראל לוקה באי-שוויון ובקייטוב מעמדי, עדתי, מגדרי, אתני ולאומי אף יותר מבעבר. מדבריו של מרקס עולה כי אמנם בגלילה ההזדמנויות הכלכליות של התושבים היו מוגבלות אך העיירה הייתה "חברה שוויונית המבטיחה לכל חבריה רמת חיים סבירה" (מרקס 2015 [1976], 27). עבודתה של שדמי מראה שהריכוזיות, על אף תהליכי ההפרטה הנרחבים במשטרה ובמשק, ממשיכה להתקיים ואף מתעצמת, אך היא לבשה פנים אחרות: במקום שליטה ישירה במשאבים התעצבו מערכות השלטון במבנה המבטיח ביזור לכאורה ושליטה בירוקרטית רבה בפועל. וכך, למשל, השיטור העירוני "משקף את המאבק של הרשויות המקומיות לאפשר להן לצבור יותר עצמאות על חשבון צמצום השליטה הממלכתית" (שדמי 2012, 55). המשטרה מעוניינת בשיטור מסוג זה "משום שהוא מכפיל את כוחה בלי שתאלץ להשקיע משאבים. לרוב השיטור העירוני נמצא בשליטה מלאה או חלקית של השיטור הממלכתי" (שם). וכך, בעוד שהאחריות מוטלת על כתפי ראשי הרשויות, היא אינה מלווה בסמכויות. באופן דומה גם אני מצאתי בעבודתי על הקליטה הבירוקרטית של עולי אתיופיה (הרצוג 1998) כי השליטה במשאבים נשמרת באמצעות מנגנוני תיווך, הסופגים את מרבית המשאבים המיועדים להשתלבות העולים. ריכוז העולים במסגרות נפרדות מנתב את עיקר המשאבים לידי הפקידים הרבים המועסקים בהפעלת מסגרות אלו (בעוד שב"קליטה ישירה" התקציבים היו מועברים ישירות לעולים ומסייעים להשתלבותם בחברה הרחבה).

ייתכן שבהמשך לדיון זה מתברר, שלא במכוון, ערכו המיוחד של ספרה של שדמי בחשיפת הפרדוקס שנוצר במציאות ה"ניאו-ליברלית": מימוש זכויות וביטחון מחד גיסא, ריכוז, פיקוח והתערבות מאידך גיסא. גם אלו וגם אלו מתקיימים באופן סלקטיבי, באמצעות חלוקת המרחב הציבורי והפרטי ל"תאים מבוצרים" (מונח של מייק דייויס

הנזכר אצל שדמי (2012, 83) ול"גטאות" — מסגרות מבחינות, ממדרות ומפלות של קבוצות מסוימות, שבהן מתממשים אינטרסים ארגוניים, פוליטיים, כלכליים ואחרים של קבוצות אחרות. "השיטור", טוענת שדמי, "מספק שירותי הגנה, אבטחה ומניעה לקבוצה מסוימת של תושבים תוך כדי כך שהוא מרופף את הפיקוח המדינתי על מעשיהם והתנהגותם, ובה בעת אינו מספק שירותי אבטחה והגנה מספקים לקבוצות אחרות תוך כדי כך שהוא מחזק את הפיקוח על התנהגותם ומעשיהם" (שדמי 2010, 178). כך משמש השיטור כלי בידי האליטות ההגמוניות, אשר חוששות מזעמן וממחאתן של הקבוצות המוחלשות ומעצבות באמצעותן את קווי הגבול בין לבין האחרים.

מושג הגטאות רלוונטי גם לאתנוגרפיה של מרקס. הביקורת המשבחת שכתב הקרימינולוג הנודע טרנס מוריס על הספר (Morris 1977) דנה במשמעות הסוציולוגית של גלילה בבחינת "גטו רווחה" ובקשר של גטו מסוג זה, שבו מרבית התושבים תלויים בחסדי פקידי הרווחה, להתנהגות אלימה. "גטו הרווחה" ו"בירוקרטיית הרווחה", המונחים שמוריס משתמש בהם, מחדדים מאוד את ההבנה שמדובר בהבחנה והפרדה ממוסדות ומכוונות בין קבוצות אנשים, "קליינטים של רווחה", לבין "אחרים", האוכלוסייה הרחבה.

הן הניתוח של מרקס הן הביקורת של מוריס אינם מציעים הסבר ליצירת "גטו הרווחה". לעומתם, עבודתה של דבי ברנשטיין על המעברות (Bernstein 1981) מספקת את ההסבר המתבקש. היא מצביעה על ניצול כוח האדם הזול המרוכז במעברות ועל הניצול הפוליטי של שוכניהן. פירוש דומה הצעתי בעבודתי על קליטת עולי אתיופיה (1998). טענתי בה כי משמעותו העיקרית של ריכוז העולים במסגרת מרכז הקליטה בגדר "נוקקים" היא העצמה ארגונית. הוא אפשר לפקידי הארגונים המטפלים בעולים לקבל משאבים רבים כגון תקציבים, כוח אדם ומתקנים.

כאמור, מושג ה"גטו", המתאר הפרדה והבחנה בין קבוצות לצורכי שליטה ופיקוח בירוקרטיים, עולה גם בעבודתה של שדמי. לפי השקפתה, הגטואיזציה משמשת להסתגרות המתגוננת של הקבוצות ההגמוניות באמצעות גבולות המרחיקים מסביבתן את הקבוצות המאיימות, שעלולות לערער את תפיסת העליונות שלהן ואת יתרונות מעמדן העליון. כדי שתתאפשר פעילות כלכלית חופשית במבנה הניאו-ליברלי, טוענת שדמי, "יש לטהר את המרחב הציבורי מקבוצות הנתפסות כחריגות וכמאיימות על הסדר הציבורי והסדר הכלכלי [...] המשטרה וכוחות השיטור האחרים מפעילים את מלוא נחת זרועם נגד קבוצות אלו" (שדמי 2012, 80).

אחת התרומות החשובות של מחקרו של מרקס היא השתחררותו מתפיסות מסורתיות מקובעות של סוגיית הקיטוב האתני-עדתי. בעבר ניתנה להתנהגות אלימה פרשנות תרבותית מכלילה ואתנוצנטרית. פרשנות זו שימשה חוקרים שעסקו בתופעות חברתיות המקושרות למזרחים, ובתקופה מאוחרת יותר — ליוצאי אתיופיה. הניתוח החדשני של מרקס להתנהגות האלימה בגלילה חשף את חשיבותו של ההקשר שבו מתנהגים אנשים באלימות. בהמשך לכך התבררו השפעתן של הבירוקרטיה והריכוזיות שלה

בהיותן רקע וטריגר לעימותים בעלי פוטנציאל של אלימות. הדיון בהקשר הביורוקרטי עמד על הרציונליות של ההתנהגות האלימה וערער על ההסבר התרבותי, שלפיו תרבות המוצא של הקבוצה הנדונה מעודדת שימוש באלימות, ועל ההסבר הפסיכולוגי-פתולוגי, שתולה את האלימות בתסכול המוליך לתוקפנות. חוקרים שונים הלכו בעקבות הפרשנות פורצת הדרך של מרקס. הראשונים שבהם היו בין השאר אנתרופולוגים כמו ארנולד לואיס (Lewis 1979) וסוציולוגים כמו דבי ברנשטיין (Bernstein 1981) ושלמה סבירסקי (1981). חוקרים אלה, שלא כמרבית פרשני ה"עלייה" משנות החמישים ופרשני "פערים" ו"שסעים" בחברה בישראל, הצביעו על מקומם המרכזי של מנגנונים ומדיניות שלטוניים ביצירת הבדלים כלכליים-חברתיים. במציאות שבה חלוקת הכוח הכלכלי-חברתי הולכת ומתקטבת, מעשי האלימות הם אחד האמצעים, אמנם הקיצוני שבהם, לתיקון חוסר האיזון ולהשגת יותר משאבים חיוניים; זוהי האינסטרומנטליזציה של האלימות. בניתוח שמציעה שדמי, הדאגה לאינטרסים של בעלי ההון והרכוש היא שעומדת מאחורי תהליכי ה"שיטוריזציה" בישראל והיא מייצרת ניכור, מידור וקיפוח גובר של אוכלוסיות מעוטות משאבים. דאגה זו פירושה הגברה מתמדת של כוח השליטה של כל זרועות הביטחון והתוצאה שלה היא שימוש הולך וגובר באלימות, שאינה מוגדרת ככזו, על ידי המשטרה. כלומר, האלימות היא אמצעי של רשויות השלטון והגופים הנסמכים על שולחנו או התומכים בגבו, לרסן ולאייץ כל איום גלוי או מרומז על חלוקת המשאבים המרובדת בישראל.

ההיבט המגדרי הוא אולי הבולט ביותר בהשוואה בין שני הספרים, והוא משקף את השינויים שהתחוללו במהלך ארבעים השנים המפרידות ביניהם. בעבודתו של מרקס המגדר כמעט אינו משמעותי ואילו אצל שדמי הוא אחד ההקשרים החשובים בהמחשת תהליכי הגברת הכוחנות והאלימות של המשטרה כלפי קבוצות "מיעוט" המאיימות על הסדר החברתי הרצוי להגמוניות ולמדינה, או מקשות עליהן במימוש האינטרסים שלהן. מרקס מזכיר נשים בעבודתו רק בדרך אגב ובלא קשר לסדר החברתי-מגדרי. הן מוזכרות בעיקר כפרטים, בתוך מערכת משפחתית ובאירועים המתרחשים בהקשר ציבורי. הן אינן קורבנות, יש להן סוכנות (agency) והן משתתפות פעילות באינטראקציות של עימותים אלימים. יתר על כן, גם נשים עשויות להשתמש באלימות. אצל שדמי השימוש באלימות כלפי נשים הוא אמצעי לדיכוי הקולקטיבי ולשימור מערך הכוח המגדרי הקיים. לפי שדמי, נשים הן אפוא קורבנות בהגדרה או פוטנציה. הזמן שחלף בין מחקריהם של מרקס ושל שדמי מסביר, במידה מסוימת לפחות, את ההבדלים בין פרשנויותיהם לקשר שבין אלימות למגדר. פרשנותה של שדמי צמחה על רקע של התפתחות התיאוריה והפעילות הפמיניסטיות של עשרות השנים האחרונות. מהניתוח של מרקס משתמע, במובלע, שהנשים תורמות לפגיעת בני זוגן בהן — למשל, אם לתשעה ילדים המבקשת להפסיק לעבוד, ואישה אחרת המואשמת ב"כזבזב כספים". פרשנותו של מרקס לאלימות של הגברים כ"קריאה לעזרה" או כתביעה מכנות זוגם להיחלץ לעזרתם במצבי המצוקה

הקשים שהמשפחה נקלעה אליהם עוררה עליו ביקורת פמיניסטית (סבירסקי 1984). ואכן קשה להימנע מהמסקנה שניתוחו של מרקס קובע את מצוקתם של הגברים כגורם המעצב את משמעות האירוע, ומכאן משתמעת הצדקה לאלימות, ממש כפי שמשתי הדוגמאות של האימהות המכות את ילדותיהן (להלן) משתמע שהאימהות ראויות להבנה ואילו ילדותיהן אשמות במצוקתן. אמנם מבחינה אנליטית הניתוח עקבי, אך בהמשך לביקורתה של ברברה סבירסקי, נראה לי שטמון בו קושי מוסרי, באשר הוא מטשטש את משמעות פגיעתם של החזקים בחלשים מהם בסיטואציות המתוארות. ניתוחו של מרקס מגדיר את האלימות כ"קריאה לעזרה" ומתעלם מכך שה"עזרה" המתקבלת משעתקת את מערך הכוח המגדרי-גילי-בירוקרטי.

בהשוואה בין שתי העבודות עולה גם הבדל בשיטת המחקר. המחקר של מרקס, המבוסס על עבודת שדה, מתאר ומנתח סיטואציות יומיומיות של מפגשים בין בני אדם. הדיון בדוגמאות הממחישות את הטענות מרתק, ומבוסס על הסתכלות אמפתית בבני אדם שהם גם סובייקטים, ולא רק קורבנות של מערכות שלטון דורסניות או פרטים אנונימיים בארגונים בעלי כוח חסר רסן. ההסתכלות ב"נחקרים" מתוך קרבה פיזית ואנושית מאפשרת לפרק את החשיבה המכלילה והסטריוטיפית, ולראות בני אדם ולא אובייקטים ומהויות מוכללות. האם קשת היום המכה את ילדתה המסרבת להיכנס לכיתה ביומה הראשון בבית הספר, והאם המכה באכזריות, ולנוכח עיני "קהל" זר, את ילדתה בת החמש שאין מקבלים אותה לגן בטענה שהיא צעירה מדי, הן גם נשים (ולאו דווקא גברים) והן גם אנושיות. השימוש שלהן באלימות אינו (רק) תוצאה של אובדן שליטה וכעס וגם לא ביטוי של אופי אכזרי, אלא "קריאה לעזרה". הן אף מצליחות להשיג את העזרה עם היחלצותם של המורה לעזרת האם האחת ושל אחות קופת חולים ופקיד סוכנות לעזרת האם השנייה. גדולת הניתוח של מרקס בספר זה וגם באחרים⁵ היא בין השאר בחיבור המאלף שהוא מצליח לגלם בעבודתו בין היותו "משתתף" לבין היותו "זר".

לעומת זאת, הדוגמאות במחקרה של שדמי מבוססות באופן עקבי על פרשנות שיש בה הכללה מגמתית, המתיישבת באופן מפורש עם תפיסת הקיטוב בין מחלישים למוחלשים, בין קבוצות הגמוניות לקבוצות מיעוט מדוכאות/מקופחות, בין גברים לנשים, בין אשכנזים למזרחים, בין יהודים לערבים ועוד. שדמי מודעת לחולשה זו של ספרה ומסבירה כי מאחר שהוא מתמקד במשטרה בהיותה מוסד חברתי פוליטי, היא בוחנת את גופי השיטור "במנותק מהאנשים והנשים המפעילים אותם [...] [ו]לפיכך הודרו מהספר הנשים והגברים העוסקים במלאכת השיטור [...] בעצם כל המועסקים בתעשיית האבטחה בישראל" (שדמי 2012, 26).

חיים חזן מצביע על ערך גישתו של מרקס, שמצליחה "ללכוד במונוגרפיה אחת את המקרו ואת המיקרו [...] ולהפוך כל מקרה אלימות למעין קפסולה פנורמית של החברה

5 למשל Marx 1967; 2013; Marks and Ben-Porath 1971

בישראל" (חזן 2015, 14–15). אך נראה כי חזן לא עמד על ערך מיוחד נוסף של הספר. הניתוח של מרקס מתמקד, כפי שמסביר חזן, ב"אירוע המקומי [כ]פועל יוצא של יחסי גומלין ותהליכים המשפיעים עליו, אף שאינם מושפעים ממנו" (שם, 14). אך הניתוח של מרקס מלמד, בלא שהתכוון לכך, שהאירוע המקומי לא רק מושפע מהמקרו אלא גם משפיע עליו. טמון בתוכו קשר סיבתי-היסטורי בין אלימות אישית בעיירת עולים לבין אלימות מאורגנת המכוונת לשינוי המציאות. אין להבין את ההתקוממות של הפנתרים השחורים בראשית שנות השבעים בלי להכיר את ההקשר החברתי-כלכלי-פוליטי של שני העשורים שקדמו לה. בלי להבין את התלות של תושבי גלילה ושאר עיירות, שכונות ומושבי העולים, שאוכלסו בעיקר בעולי צפון אפריקה, במשאבים שהיו מרוכזים בידי הפקידים לא ניתן להבין את עוצמת הזעם ותחושת חוסר האונים שעמדו ברקע ההתארגנות האלימה של "נזקקי הסעד". אמנם המחאה דוכאה ביד קשה, כיוון שהרשויות נוטות לפעול בחוזק רב מדי בעימות ישיר (Freierman 1990), אך אין ספק שהשלכותיה החברתיות-פוליטיות-כלכליות היו רחוקות טווח. נפילתה של מפא"י, שהייתה מזוהה עם דיכוי, קיפוח והתנשאות אשכנזית, ועלייתם של בגין והימין התרחשו על רקע כל אלו. גם הרפורמה שהנהיג ישראל כץ⁶ — לאחר שמונה לשר העבודה והרווחה, עם הקמת הקואליציה של הליכוד עם ד"ש, מפלגתו של כץ — הייתה בבירור קשורה למרד הפנתרים השחורים (ברנשטיין 1979). במקום התלות הישירה והאישית של נזקקי הסעד והשיכון בפקידות הסעד ובפקידים אחרים, שהייתה כרוכה בפערי כוח קיצוניים, התבססה מדיניות רווחה אוניברסלית שעיקרה הענקת משאבים על בסיס של זכות ולא של חסד. מדיניות זו התגבשה בתחילת שנות השבעים בעקבות התסיסה החברתית, פעילותה של תנועת הפנתרים השחורים, פרסום דוח העוני הראשון על ידי המוסד לביטוח לאומי (1971) ופרסום דוח ועדת ילדים ובני נוער במצוקה (1973), שמינתה ראש הממשלה גולדה מאיר. בתקופת ממשלת רבין הראשונה (1974–1977) החל משרד הסעד בהכנת הצעת חוק "שירותי הרווחה", שכללה הפרדה בין הבטחת הכנסה ובין שירותים חברתיים ואישיים. בתקופת ממשלת הליכוד הראשונה (1977–1981), בראשות מנחם בגין ועם ישראל כץ בתפקיד שר העבודה והרווחה מטעם מפלגת ד"ש, אושרה הצעת חוק הבטחת הכנסה, התשמ"א (24 בנובמבר 1980).⁷

השינוי במדיניות הרווחה ניתק את התלות האישית של הנזקקים בנותני השירותים החיוניים והביא לפריחה חברתית-כלכלית יחסית, לצמצום ניכר בשיעורי העוני ולצמצום במערך הבירוקרטי. אך אלו לא האריכו ימים.

6 כץ היה אחד ממייסדי המוסד לביטוח לאומי, וגם עמד בראש ועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה. המלצות הוועדה הוגשו לממשלה באמצע שנת 1973. תרומתו הרבה של ישראל כץ למדיניות הרווחה ולחברה בישראל בכלל מתוארת בביוגרפיה שלו שכתב אריה אבנרי (2014).

7 על התהליכים שקדמו להנהגת הרפורמה בתקופת כהונתו של מנחם בגין ראו בר 2000; גודמן וברק 2011.

כפי שמלמד ספרה של שדמי, הריכוזיות השלטונית העצימה את הפיקוח, את ההפליה ואת הפערים המעמדיים. האלימות השלטונית – כפי שהיא מגולמת בכוחה הגובר של המשטרה המגויסת לצד ההגמוניות, בצל הקפיטליזם המתרחב – מלמדת מצד אחד על התחזקותן של האחרונות אך גם על התגברות ההתנגדות בקרב הקבוצות המודרות והמקופחות.

בהמשך לעבודתה של שדמי ומתוך התבססות על עבודתי בנושא השליטה הבריורקרטית בעולי אתיופיה (1998) ובנושא מדיניות הרווחה בהקשר של ילדים ונוער בסיכון (Hertzog 2014) – אני טוענת כי הריכוזיות לא נעלמה. אדרבה, נראה שהריכוזיות השלטונית, בעיקר בתחום השירותים החברתיים, התעצמה מאז שנות התשעים על אף תהליכי ההפרטה. להשלכותיה אנחנו נחשפים, למשל, בעימותים האלימים של יוצאי אתיופיה עם כוחות המשטרה, ובשיח האלים המתנהל ברשתות החברתיות על ידי הורים הזועמים על הפקעת המשמורת על ילדיהם מידיהם לידי רשויות הרווחה בגיבוי בתי המשפט. אך לא רק הריכוזיות נותרה בעינה. גם הפרשנות התרבותית המכלילה והאתנוצנטרית של תופעות חברתיות, כמו בהקשר של "קליטת עולים", ממשיכה לעסוק ב"פערים תרבותיים", ב"הלם תרבותי"⁸ וכיוצא באלה, למרות הדיון הביקורתי כמו זה של מרקס וחוקרים ביקורתיים אחרים. אמנם בעשורים האחרונים עבודות שונות בחנו בביקורתיות את הפרשנויות הממסדיות של קליטת עולים בישראל, אך נראה כי גם הן התקשו להיחלץ מתפיסות דיכוטומיות ודטרמיניסטיות. כך, למשל, פרשנויותיהם של יהודה שנהב ויוסי יונה (2008) ושל אורי בן אליעזר (Ben-Eliezer 2004), לשיח "הגזעני החדש" בנוגע לעולי אתיופיה, תורמות לא פחות מהפרשנות התרבותית ה"ישנה" לטשטוש השפעתה המכרעת של מדיניות הקליטה על מצבם של עולי אתיופיה.⁹

עבודותיהם של מרקס ושדמי מהוות תרומה גדולה לדיון הביקורתי על תפקיד המדינה בכינונם ובשימורם של מערכי הכוח והפערים החברתיים בישראל. פער השנים בין שתי העבודות מראה כיצד הריבוד החברתי-כלכלי בישראל לובש צורות שונות אך אינו מאבד מחריפותו. הדיון באלימות – הן אלימות המדינה, המשמשת אמצעי של פיקוח, שליטה ומימוש אינטרסים של האליטות, והן אלימות האזרחים, המשמשת אמצעי להשגת משאבים ולצמצום פערי הכוח מול פקידי המדינה והאליטות – מספק תשתית תיאורטית חשובה להבנת החברה בישראל, מפרספקטיבה היסטורית ועכשווית כאחת. הסקירה המשווה בין שתי העבודות מבליטה את תרומתו הייחודית של מרקס להבנת המורכבות ביחסים ההרדיים ותלויי הסיטואציה שבין האזרח למדינה. אף שחלפו ארבעים שנה מאז פורסם ספרו לראשונה, תובנותיו עדיין מחכימות ומאלפות.

8 ראו דיון בטענה זו במאמרי על מקומן של מחלות בהבניית החסות והשליטה על עולי אתיופיה בישראל (Hertzog 2010).

9 ראו דיון בעניין זה במאמרי (שם).

ביבליוגרפיה

- אבנרי, אריה, 2014. החלוץ החברתי: ד"ר ישראל כ"ץ מוביל מהפכת הרווחה בישראל, תל אביב: מעריב.
 בר, מיכל, 2000. "ביורוקרטיה, פוליטיקה והבטחת הכנסה": תהליך קביעת המדיניות של חוק
 הבטחת הכנסה בישראל", ביטחון סוציאלי 58, עמ' 54–75.
 ברנשטיין, דבורה, 1979. "הפנתרים השחורים: קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית", מגמות כה,
 עמ' 65–80.
 גודמן, שירה, ומיכל ברק, 2011. אתגר הרווחה במדינה הדמוקרטית: מדיניות חברתית-כלכלית
 בישראל, ירושלים: משרד החינוך: המזכירות הפדגוגית ומטח.
 הנדלמן, דון, 1998. "עסקאות ביורוקרטיות: התפתחות יחסי פקיד-לקוח בישראל", אורית אבוהב,
 אסתר הרצוג, הרוי גולדברג ועמנואל מרקס (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, תל אביב:
 צ'ריקובר, עמ' 193–246.
 הרצוג, אסתר, 1996. "חגיגה לאנתרופולוגים", מעריב, 30.1.1996.
 —, 1998. הביורוקרטיה ועולי אתיופיה: יחסי תלות במרכז קליטה, תל אביב: צ'ריקובר.
 חזן, חיים, 2015. "הקדמה", עמנואל מרקס, ההקשר החברתי של התנהגות אלימה: מחקר אנתרופולוגי-
 חברתי על עיירת עולים בישראל, תל אביב: רסלינג, עמ' 11–16.
 סבירסקי, ברברה, 1984. בנות חוה בנות לילית: על חיי נשים בישראל, גבעתיים: המין השני.
 סבירסקי, שלמה, 1981. לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל — ניתוח סוציולוגי
 ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
 שדמי, אראלה, 2010. "חומות כחולות: שיטוריותם ושיטוריותם כמייצרי מחיצות חברתיות", חנה כץ
 וארו צפדיה (עורכים), מדינה מפקירה — מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985–2008,
 תל אביב: רסלינג, עמ' 165–184.
 שנהב, יהודה, ויוסי יונה, 2008. "הקדמה", הנ"ל (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים ותל אביב:
 מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 13–46.

- Barnes, Roger C., 2007. "Peacemaking Criminology: Challenges and Possibilities,"
National Social Science Journal 29(1), pp. 22–28.
 Ben-Eliezer, Uri, 2004. "Becoming a Black Jew: Cultural Racism and Anti-Racism in
 Contemporary Israel," *Social Identities* 10(2), pp. 245–266.
 Bernstein, Deborah, 1981. "Immigrant Transit Camps: The Formation of Dependence
 Relations in Israeli Society," *ERS Ethnic and Social Studies* 4(1), pp. 26–40.
 Emerson, Richard M., 1962. "Power-Dependence Relations," *American Sociological
 Review* 27(1), pp. 31–41.
 Freierman, Steven, 1990. *Peasant Intellectuals: Anthropology and History in Tanzania*,
 Madison: The University of Wisconsin.

- Hertzog, Esther, 2010. "The Role of Diseases in Constructing Bureaucratic Patronage over Ethiopian Immigrants in Israel," *Anthropology of the Middle East* 5(1), pp. 71–92.
- , 2014. "Minors' Welfare and Bureaucratic Violence in Israel," *Anthropology of the Middle East* 9(1), pp. 63–79.
- Lewis, Arnold, 1979. *Power, Poverty, and Education*, Ramat Gan and London: Turtledove.
- Marx, Emanuel, 1967. *Bedouin of the Negev*, Manchester and New York: Manchester University Press and Praeger.
- , 2013. *Bedouin of Mount Sinai: An Anthropological Study of Their Political Economy*, New York and Oxford: Berghahn.
- Marx, Emanuel, and Yoram Ben-Porath, 1971. *Some Sociological and Economic Aspects of Refugee Camps on the West Bank*, Santa Monica, Calif.: Rand.
- Morris, Terence, 1977. "Book Review — Emanuel Marx: *The Social Context of Violent Behaviour*," *The Jewish Journal of Sociology* 19(2), pp. 216–218.
- Pepinsky, Harold, and Richard Queeney (eds.), 1991. *Criminology as Peacemaking*, Bloomington: Indiana University Press.
- Shihad, Magid, 2005. "Internal Violence: State's Role and Society's Responses," *Arab Studies Quarterly* 27(4), pp. 31–44.